

G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischen Geschichtsquellen vor allem der Mongolen und Timuridenzeit –Bilhassa Timuri'ler ve Moğollar devrinin Farsça yazılmış tarihî kaynaklarına fazlaca önem vermek suretiyle *Yeni Farsçada Türkçe ve Moğolca Unsurlar*

Band I– Mongolische Elemente im Neupersischen, 1963

Band II– Türkische Elemente im Neupersischen 1965

Wiesbaden, Franz Steiner Verlag

I. ciltte Yeni Farsçada Mogolca Unsurlar, XLVIII+ 557, (1–409)

II. ciltte Yeni Farsçada Türkçe Unsurlar 3+671 S. (410–1015) yani 606 sözcük konu olarak ele alınmıştır, aslında bunlarla ilgili olarak çok daha fazlası açıklanmıştır. Önsöz'de belirtildiğine göre bu büyük eserin daha iki cildi yayımlanacaktır. II. ciltteki türkçe sözcükler *elif*'ten *te*'ye kadardır, geride kalanlardan *cim kâf* bundan sonraki III c. cildte açıklanacaktır.¹

I ciltte I– XLVIII s. –lerde *içindekiler, kısaltmalar* ve geniş bibliyografya verilmiştir. 1–49 sayfelerde *Giriş IX* maddeyi içine alır. Eserin hedefi tarihçiler için bir elkitabı vermek, dilciler için ise yeni Farsçada kullanılan Türkçe ve Mogolca sözcüklerin etimolojisini göstermektir. Bu maksatla 1000' den 1700 yıllarına kadar geçen zaman içinde yazılmış önemli Farsça metinler gözden geçirilmiştir. Bu süre içinde yazılmış eserlerin de ancak en önemlileri taranıp bu sözlüğün içine alınmıştır. "Giriş" bölümünde şu aydınlatıcı maddeler vardır:

I— İran-Türk Dil münasebetleri

II— Mogolca Türkçe dil münasebetleri

III— Altay dillerinden Farsçaya geçmiş olan sözcüklerin çevriyazısı

IV— Çevriyazı meseleleri

1. *cim- kâf* (س _ چ) önsesli sözcükleri içine almış olan III. cilt bu yazı basılırken yayımlanmış bulunmaktadır. IV. cilt ise *gâf- yâ* (ج _ گ) ve eklemelerle baskıya hazır olarak sonuncu cildi teşkil edecektir.

V— Farsçada sık sık raslanan Altay dilleri ekleri

VI— Altaycadan geçmiş ödünç sözcüklerin beşe bölünmesi (Burada I. bölümde olan şahıs adları elbette konu dışı bırakılmıştır.)

VII— Ödünç sözlerin anlam grubuna göre bölümü

VIII— Edebiyat tarihi bakımından *ödünç sözcük bilgisine* dair bilgiler

IX— Eserin tekniğine dair notlar.

Burada müellif şunlara dikkati çeker: mümkün olduğu kadar az, fakat gereği nisbetinde misal vermek; bu misâlleri ise:

1) En eski kaynaklardan

2) Farsçaya geçmiş olan şekilleriyle

3) Bazı sözcüklerin bir dilden başka bir dile geçiş yollarını göstermek suretiyle almak. Bundan başka müellif: Farsçadan ancak *doğru* olan (Türkçede ve Mogolcada) şekilleri aldığı, tertip veya müstensih hatalarına önem vermediğini kaydetmektedir, “şayet farsçada bir çok varyantlarda geçen sözcüklerin hepsini alsa idim, bu eser yalnız varyantlarla dolardı” demektedir.

Altay dilleri denen dillerin akrabalığına dair notlar (Bemerkungen zur Verwandtschaft der sogenannten altaischen Sprachen) başlıklı 6 madde üzerinde 51-105 s-ya kadar devam eden bölümler, son derece önemli ve bu sahada çığır açacak durumda olan çok derin bilgileri içine almaktadır. Bunlar:

I. *Fikir ayrılıkları:*

Altay dillerinin birbirine yakınlığını savunan ilim adamları: R a m s t e d t W i n k l e r, P o p p e, M e n g e s ve R ä s ä n e n'dir. Bu noktada henüz bir aydınlık olmadığını ve daha birçok araştırmalara ihtiyaç olduğunu ileri süren ilim adamları: N e m e t h, Ş i r o k o g o r o v, B a n g, G r ö n b e c h, S i r C l a u s o n, B e n z i n g ve K. T h o m s e n'dir. Müellifin kendisi, bu yakınlığın henüz isbatı mümkün değildir diyen ikinci grup ilim adamlarının arasına katılmaktadır. Moğolca, Türkçe ve diğer Altay dillerinde birbirine çok benzeyen sözcükler gerçekten de vardır. Fakat daha derinden araştırıldığı zaman, kökleri birleştirmek mümkün olmuyor.

II. *Benzer seslerle* (Türkçe, Moğolca veya Tonguzcada) *ortada olan sözcükler neyi isbat ederler, ne gibi izahlar mümkündür?*

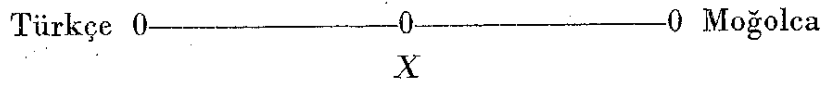
1) Tesadüfen birçok dillerde birbirine benzeyen sözcükler olabilir.

2) Ses taklidi sözcükler ayrı dillerde de birbirine benzeye bilirler. (meselâ: karga gibi).

3) Tesadüfî çatışmalar, meselâ: *kara-* (tü. mog.) ‘bak-’; ama E. Türkçede bu sözcük *bak-* anlamında bulunmuyor, ancak *karak* ‘Göz yuvarlağı, olarak vardır, sonradan *karak* ‘nazar’ ise, *kara* ‘siyah’ dan bir küçültmedir, gözdeki siyah = mog. *nidün kara* aynı anlamdadır. Bu çeşit üç husus tabîi pek seyrek olan sözcüklerde raslanır.

4) Birbirinden *ödünç* olarak alınmış sözcükler.

5) Aynı ana kaynaktan gelmiş olan Altayca *x*’dan, her iki dile geçen kelimeler:

6) Birçok diller (Altay dilleri gibi) müşterek bir eski anadilden türeye bilirlir.

7) İhtiyath bir ilim adamı ödünç alma yoluyla gelmiş olan sözcükleri, tesadüfî birbirine benzeyenleri ve bir ana kaynaktan gelme sözcükleri birbirinden ayırt eder, ancak böylece akrabalığı tesbit edebilir.

8) 1-3’de gösterilmiş olan hususlar birçok dillerde olabilir.

9) Altay dillerindeki birçok *müşterek* sesleri dikkatlice gözden geçirmek gerekmektedir.

Müellif (yukarıda da zikredildiği gibi) Altay dillerinin akrabalığı nazariyesini bir faraziye (Hypothese) olarak görüyor. Akrabahkla ilgisi olabilecek birçok müşterek sözcükleri, sesleriyle karşılaştırarak gözden geçiriyor ve bu iki (Türk ve Moğol) dilinin ciddî araştırma sonucu birbirini tutmadığını kuvvetli misâllerle gösteriyor. Moğolca ve Türkçede müşterek gibi gözüken sözcükler aynı ana kaynaktan gelmiyor. Çünkü Moğolca’da görünen birçok kelimenin ses karşılığı Türkçede bulunmuyor, yakın bir ihtimalle bu iki dil başka başka anadil’den türemişlerdir, demektedir.

III. *Altay dillerinin akrabalığını isbat etmek için ne gibi şartların bulunmasına ihtiyaç vardır?*

Bunun cevabı olarak müellif, -Altay dillerinin akrabalığını “isbat etmek” işi, bugüne kadar ancak eski ve yeni etimoloji araştırmalarının metodik prensipleri ihmal edilerek yapılmıştır- demekte ve şu şartların bulunması gerektiğini ortaya koymaktadır:

1) Aynı ses ahenginde olan sözcükler bulunmalıdır; (müellif pek çok misâlle, nazariyelerle bu hususun bulunmadığını ispat ediyor).

2) Ses kaideleri birbirine uymalıdır; bu dahi bu iki dilde (tü. - mo.) görülmemektedir.

3) Ses kaideleri birbirine uyduğu takdirde eksiksiz olacaktır.

4) Ses ve anlam bakımından iki dil mütenasip olacaktır.

5) Bazı sözcük grupları uymalıdır. Meselâ: Ana-Türkçe, Ana-Moğolca, Ana-Tunguzcada rakamlar birbirine uymazlar.

6) Yalnız halk dili mukayese edilebilir, ilim dili mukayese edilmez.

7) Ana kaynak akrabalığında morfoloji göz önünde tutulmalıdır. Müellif bu dillerin isim ve fiil çekimlerini alıyor ve esaslı ayrılıkların bulunduğunu gösteriyor.

8) Akrabalık bakımından araştırılan diller, aynı istikamette inkişaf göstermelidir, bu gelişme tersine olmamalıdır, meselâ: Ana-Moğolcada çoğul eki vardır. Eski Türkçede ise azdır. Türkçede *-m* iyelik eki söylenir, Ana-Moğolcada iyelik eki yerine şahıs zamiri tekrarlanır, meselâ: köz-üm, gözüm, Eski Moğ. *nidün min.u* "benim (bana ait) göz".

9) Yalnız coğrafî yakınlık ve komşuluk, iki dilin akrabalık nisbetini mukayeseye yetmez.

10) Türkçe, Moğol hakimiyetinden önceki eski dil sözcük ve özellikleriyle mukayese edilmelidir.

11) Mürekkep olan teşkiller değil, kökler ve ekler mukayese edilmelidir.

12) Tesadüfen bazı sesleriyle birbirine uyan sözcükler değil, mümkün mertebe anlam bakımından da benzeyenler alınmalıdır.

13) Yıldızla gösterilen farazî misâller mukayese için alınmamalıdır.

14) Mukayese için ancak en eski şekiller alınmalıdır.

15) Karşılaştırılan örneklerde akraba veya ödünç sözcük olduğuna dair eskiden beri sağlam bir ölçü (kriterium) ortada olmalıdır.

16) Ödünç alma yoluyla birbirine girmiş olan sözcükler üzerinde düşünceler.

IV. *Altay dillerinde bu şartların hangileri bulunuyor?*

Cevap olarak müellif: bu şartların hiç biri bulunmamaktadır, sözcükler lûgatlere bakılarak ayrı ayrı değil, dilin bütün sistemi çok titiz prensiplere bağlanarak gözden geçirilmelidir, demektedir.

V. *Netice*: Altay dilleri kendi bünyeleri içinde daha fazla işlenmelidir. Az malzeme, kötü çeviriyazı üzerine kurulmuş çalışmalar işe yaramaz, yeni metodlarla malzemeye yanaşmak gerekiyor.

VI. *Aksi teklif* olarak müellif, ancak her hususta aydınlatılabilecek, vokal ve diğer seslerin devir ve tarihî inkişaf yönlerinden birbirine uyan veya uyabilecek olan imkânları ses şemaları ile, (kesin olan sözcükleri misâl olarak) göstermelidir, diyor.

Böylece, bu bahisler dil tarihi bakımından, başlı başına bir eser olacak kadar önemli bilgileri içine almaktadır. Müellif bu tezi savunmak maksadiyle, bu konuda bugüne kadar yazılmış yazıları sistemli bir şekilde mukayese ederek gözden geçirmekte, henüz olgunlaşmamış olan bu alanın cüretkâr yazılarını tenkit etmekte ve çok inandırıcı yolları çizmektedir.

I. cildin içine alınmış olan Farsçada Moğolca unsurlar arasında, Türkçeyi ilgilendiren pek çok malzeme ve sözcük olduğu gibi (meselâ: kurultay, genç, kuma, Çingiz, ulus, altın, ülke) tarihî ve etnoğrafik bakımdan da iyi metotla işlenmiş, güvenilir bilgiler verilmektedir. Her iki cildde de birçok sözcüğün etimolojisi üzerinde bugüne kadar yazılmış yazılar gözden geçirilmiş, eski etimolojiler tenkit edilerek düzeltilmiş, yeni malzemeler gösterilerek aydınlatılmıştır. Bu iki ciltte binin üstünde kelime hazinesi görüldüğü halde, dolayısıyla geçen yan araştırma ve zikrlerle bu sayı yükselir. Bugüne kadar Farsça olarak bildiğimiz birçok sözcüğün Türkçeden Farsça yageçmiş olduğunu tarihi gelişimi ile öğreniyoruz. Böylece eser konu olarak alınmış olan bu sözcüklerin karanlık ve şüpheli noktalarına değinerek, elde olan bütün kaynaklar celb edilme yoluyla araştırılmıştır. Bu eser her hususta pek faydalı bir eser olduğu gibi, yeni çalışmalara da yön gösterebilecek yüksek seviyeli ilmî bir eserdir. Getirdiği yenilikleri şu noktalarda toplayabiliriz:

1. Altay dilleri akrabalık nisbetinin henüz kesin olarak bilinmeyişiinden dolayı tutulacak sağlam yol:

- a) Açıklamalarda kullanılması gereken metod,
- b) Kültür kelimelerinin yayılma sahasına göre açıklanmaları,
- c) Birbirine yakın olan sözcük ve anlamların tarihî gelişimi.

2. Yeni etimolojiler:

Bizi ilgilendiren birkaç sözcüğü ele alalım:

beg bey, *bî* (818), *bek* (828) 389-406 sahifeye kadar süren açıklamalarla, en uzun en çok üzerinde durduğu sözcüklerden biridir. Etimolojisinde: Bugüne kadar yapılan etimolojiler de İran veya Çin dilinden türetildikleri halde, müellif bu sözcüğün ahenk bakımından Türkçeye mükemmel uyduğunu ve başka bir etimoloji aramanın gerekmediğini zikretmekte,

“niçin bir yabancı kaynaktan çıksın, niçin Çince “asilzade” anlamına gelen sözcük Türkçeden alınmış olmasın? fakat birçok rütbelere (hangi dil grubuna girdiği henüz bilinmeyen) Ruanruan dilinden geldiği gibi, belki bu söz de o dilden kalmıştır” demektedir.

- tegin* (922) “prens, saraylı, asilzade”; 6-8. yıllarda Eski Türklerde “veliahd” 8-9. yıllarda “prens”, Gazneliler, Selçuklar ve Harezmsahlılarda (10. yıllarda) “saraylı” saraya mensup kimse anlamındadır. Böylece zamanla anlam düşmesi ortaya çıkmıştır. Burada müellif divan-ı lûgat’teki “kul” anlamını ve Gazneliler sülâlesini kurmuş olan Alp-tegin’in, daha evvel satın alınmış bir kul olduğunu, sonradan muhafız alayı komutanlığına yükseldiğini hatırlatmaktadır. Etimolojisi için (henüz ne gibi bir dil olduğu bilinmeyen) Ruanruan dilinden geldiğini düşünüyor.
- idi* “sahip, Tanrı” (636) geniş bibliyografya verilerek açıklanmakta ve burada sözcüğün Türkçeden geçtiği birçok dillerde (Vogul, Ostyak, Çeremis, Samoyed) “sahip” yanında ayrıca “peri, kötü ruh” anlamlarına geldiği zikredilmekte, etimolojisi için de çocuk tabiri *ädü* olabilir denmektedir.
- täñri* (944) açıklanması birçok sayfeleri (577-85) kaplayan bu sözcüğün bazı kimseler tarafından her hangi bir yabancı dilden geldiğinin düşünüldüğü belirtilmektedir. Fakat müellif kendisi “sarih değildir” hükmüyle yetinmektedir. Yabancı bir dilden geçmiş olan *teñri* Türkçede iki telâffuz şekliyle ortaya, çıkmış olabilir. Belki Altay dillerine vokal uyumuna sahip olmayan Hun dilinden gelmiş, sonradan Türk lehçelerinin kendi bünyelerine göre vokal uyumuna tabi tutulmuştur. Bu sırada, türlü lehçelerde *Allah* ve *gökyüzü* için kullanılan sözcükler de şema halinde gösterilmektedir ki, çok faydalıdır. Burada Çuvaşça ve Tuva lehçesinde tezat halinde olan “gök, gökyüzü” ve “Allah” anlamları dikkati çeker. Meselâ çuv. *pelet* (<*bulut*) “gök”, *tura* <*teñri* “Allah”; Tuv. *där* <*tängri*, *burgan* (<*burxan* uyg. “Buddha”) “Allah” dır.
- Uygur* (626) Bu kavim adı için birçok bibliyografya verildiği halde katî bir etimolojisi yapılmamaktadır.
- teñke* (946) 587-92 s. “lira, sikke, büyükçe sikke vahdeti” (Kzn. Özb. Kzk. Çağ. Kir. Çeremis, Vogul, Rus, Mordva) R ä s ä n e n’in açıkladığı

gibi bkz. *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* 200 s. (Helsinki, 1949). bk. ayrıca II c. (1013) 667 s. *tiyin* "sincap, kuruş" (E. Türkçe *täyiñ*) biriminden değil de, Hindçe *tanka* a weight or a coin weighing four *māsha* or twenty four *raktikā*, anlamını *L a u f e r*'in açıklamalarıyla vermekte ve bu sözcüğe dair diğer etimolojileri de eklemektedir. Bunlardan en uygunu *L a u f e r*'in verdiği Skr. anlamı olduğu anlaşılıyor.²

- tümen* (983) "onbin, askerî bölük, eyalet, para vahdeti" (632-42 s.), on sahife kadar yer kaplayacak şekilde açıklamalarla, eskiden beri zikredilen yerler gösterilmiş, bugüne kadar yapılan etimolojiler verilmiştir. Birçok kimseler etimoloji kısmını açık bırakmakta, fakat *B l o c h e t* Çince den geldiğini tahmin etmekte, müellif ise, şayet *Ruanruan* dilinden değilse, Türkçe olarak kabul edilmelidir, demektedir.
- ton* (990) "elbise", bugüne kadar *thauna* Sakça (İran dillerinden) olduğu düşünülen sözcüğün Çince olabileceğini ileri sürüyor. Bunun için bkz. *L. L i g e t i* "Nemeth Armağanı" 323-26 s.
- kamağ* (Eski Türkçe) ve *kamug*, *kamug*, "bütün, hep" Orta Farsçadan değil, tü.mo. *kam-* "topla-" *kamug* "toplama" olacaktır düşüncesindedir. (C. I, 2. s.)
- toyin* 648-51 s. "rahip" şimdiye kadar Çince olarak bilinmekte ise de, birçok lehçe ve dillerde, muntazam kaidelerle görüldüğünden Türkçe olması daha yakın bir ihtimal gibi gözükmektedir.
- akça* (506) "akça, para" Kar. T. *axça*, Krm *axçı* ve diğer birçok Türk lehçelerinde "para" anlamında bilinen sözcük *R a m s t e d t* tarafından *agı* (Eski T.) "hazine"den türetilmekte idi. Müellif bunu Kaş. olan *agı* "diba, ipekli kumaş" anlamı ile karşılaştırarak, red etmektedir. Tabii bunun yanında Orhon yazıtlarında (S 5, S 6) *yımşak agı*, *yımşak agı+n* (herhalde yumuşak ipek, y.ipekle) sözcükleri bunun "kadife," ipek anlamına da geldiğine işarettir. Fakat KP VII'de *agı*, *agılık*, *agıçı uluğu* "hazine, hazineci başı" gibi zikrlerden yalnız *yumuşak* ipek değil, mücevher, altın, gümüş gibi maden veya diğer ziynet eşyası da anlaşıldığına işarettir. Bu yüzden ben, bu kadar derin ve güzel çalışmaya asla tenkid hakkım olmamakla beraber, *R a m s t e d t* in *agıça* gibi etimolojisini pek de yanlış bulmamaktayım. Bunun gibi

2 bk. *B. L a u f e r* "Loan words in Tibetan" TP 17 (1916) 471 s.

Türkiye Türkçesinde ve Rumeli-türkçesinde kullanılan *aşçı* (aş: 481) yanında *ahçı*'yı da bu *acıçı* ile birleştirmek isterdim. Çünkü Türkçe Sözlük (1966, 4. baskı, TDK)'te *aşçı* sözcüğü yanında "tek başına da çalışsa usta aşçıya *aşçıbaşı* denir" şeklinde bir açıklama vardır ki, *ahçı başı*, *ahçı*, *acıçı uluğu* tabirine uymaktadır. Anadolunun bazı yerlerinde, konuşulduğu zaman, *aşçı* tabirini kullanmadıklarını, ve *ahçı*'nın büyük merasim ve düğünlerde (her halde bunun içine büyük askerî teşkilatlar da girmektedir) aş pişirene denir gibi anlattıklarına sık sık raslamışım. Şüphesiz Balkan Slavlarının tesiriyle $\text{ş} - x, s - x$ *aşçı* — *ahçı* olabilir, fakat buna ihtiyaç var mı ki?

Bu müstesna güzel çalışma, Türkçe üzerindeki araştırmaları çok ileri hamlere ulaştırmıştır. Bu eseri, müracaat eden herkesin gurur ve şükran dolu olarak kullanacağında şüphe yoktur.

SAADET ÇAĖATAY